

Guldalderens danske samfund¹

– en syntetisk karakteristik

af Hans Vammen

Når et menneske lider et alvorligt tab, som ved en af de nærmestes død, indtræder et chok og en krise, som kan føre til forstening og åndelig død, eller modsat, til ny vækst i personligheden, hvor selve lidelsen skaber ny identitet, frigør nye kræfter, så det fremtidige liv bliver rigere i bevidstheden om styrken ved tabets overvindelse.

Det samme kan hænde for en nation, i dette tilfælde Danmark i de hundrede år fra 1750 til 1850. Det er beretningen om og forklaringen af denne krise, dens årsager, overvindelse og konsekvenser, som er emnet for det følgende essay. I virkeligheden er krisen sammensat af indbyrdes forbundne politiske, økonomiske, sociale og psykologiske faktorer. De sidste danner den umiddelbare baggrund for guldalderkunsten og vil derfor blive behandlet udførligst.

De hundrede år fra 1750 til 1850 falder i to forskellige perioder med tiden omkring 1800 som vendepunkt. Den første på overfladen lys, præget af optimisme og oplysning, fornuft og fremskridt, og en velstand så blomstrende, at den har givet perioden navnet *den florissante tid*. Men under den glitrende overflade var der mørke og tvang hos de endnu tavse masser, hvis hårde slid var forudsætningen for den vældige omstillingsproces, samfundet gennemgik i de samme år.

I modsætning hertil var tiden efter 1800 præget af åben fattigdom og en depression, som både skyldtes landets ydre tab og sociale og kulturelle rystelser i samfundets grundvold. Men ud af dette mørke kom en ny, dybere og bredere oplysning, på landet i form af en omfattende religiøs vækkelsesbevægelse, som for første gang gav mæle til massernes laveste lag, og i byen som en stædig vilje til åndelig og materiel nyskabelse, en uskyldig

tro på lighed og fremskridt, men også en neurotisk fortrængning af alle indre og ydre modsætninger. Det er dette åndelige klima af virkelighedssøgende idealisme, som frembringer den blomstring af kunst, litteratur og videnskab, som senere blev kaldt *den danske guldalder*.

Poul Martin Møllers digt »Rosen blusser alt i Danas Have« fra 1820 har som gennemgående tema *Danmark er et lidet, fattigt Land*. Dette udtrykker den udbredte nederlagsstemning, efter at Danmark i 1814 måtte afstå Norge til Sverige efter 400 års samliv. Tabet var en følge af Frederik VI's alliance med Napoleon I og var kun den foreløbig sidste af flere århundreders reduktioner af det danske rige, som omkring 1500 havde omfattet hele Skandinavien.

Forud for tabet af Norge var gået en krig med England, som frygtede, at den stærke danske krigsflåde skulle falde i hænderne på Napoleon. Slaget på Københavns Rhed 1801, hvor Horatio Nelson var den engelske flådes viceadmiral, og englændernes terrorbombardement på civilbefolkningen i det belejrede København 1807 står som milepæle i Danmarks historie – og i den engelske flådes.

Poul Martin Møller skrev sit digt som skibspræst på en rejse til det fjerne Østen. Sætningen *Danmark er et lidet, fattigt Land* lyder fra købmændene så eksotiske steder som Manilla og Java. Når de overhovedet kendte Danmarks navn, skyldtes det, at Danmark før Englands-krigen havde haft en blomstrende international søhandel, som havde tilført landet store værdier. Men i 1820 var det forbi, de store handelshuse var gået fallit og de smukke pakhuse i København, der i det 18. århundrede var Nordeuropas største markedsby for internationale varer som krydderier, the, kaffe,

ostindisk porcelæn og meget mere, henlå tomme. Metropolen var blevet en købstad.

Efterkrigsårenes depression standsede 1830, men niveauet fra 1814 nåedes først 1838. Herefter gik det hurtigt fremad, og Danmark oplevede i de følgende årtier *den store kornsalgsperiode*, som skabte kapitalgrundlaget for den første fase af Danmarks industrialisering. København i 1820'erne og 1840'erne tilhører to forskellige tidsaldre.

Indadtil var Danmark et monarki, på papiret Europas mest enevældige. Styret var dog ikke et despoti, udøvet af kongerne personlig, men et retssamfund, forvaltet af borgerlige embedsmænd i kongens navn. Regeringerne forstod at balancere mellem de forskellige sociale grupper, godsejere, borgere og bønder, og nye bevægelser fik del i den politiske magt, inden de voksede sig så store, at de kunne true systemets stabilitet. Allerede i det 18. århundrede holdt regeringen sig informeret om opinionen gennem en relativt fri presse og litteratur. Efter 1814, hvor en almindelig revolutionsfrygt beherskede Europa, førte også Danmark en reaktionær politik over for konstitutionelle bevægelser i borgerskabet, men fra 1830'erne imødekom kongen ønsket om et moderne politisk liv ved at indføre fire rådgivende stænderforsamlinger i rigets provinser. Selv om der ikke var dybe ideologiske modsætninger mellem regering og opposition, føltes enevældens legitimitet som *kongedømmet af Guds nåde* forældet, og i 1849 indførtes den demokratiske Grundlov, som stadig i hovedtræk er gældende. Forud var i det europæiske revolutionsår 1848 gået et ublodigt systemskifte, udløst af de voksende nationale modsætninger i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Systemskiftet 1848, som bragte det dansknationale parti til magten, medførte et slesvigholstensk oprør og en treårig krig. Det nationale spørgsmål forblev uløst og førte til krigen 1864 med Tyskland, som endte med, at Danmark mistede både Slesvig og Holsten, en trediedel af landets areal og befolkning.²

Poul Martin Møller lovpriser også sit fædre-

lands »sommerfrode« jord, med skove og kløvermarker, og den frie danske bonde, der »ryster Æbler af sit eget Træ«. (Min kursiv). Bag disse idylliske ord ligger den stolte bevidsthed om den mægtige genopretningsproces, som landbruget, Danmarks dominerende erhverv, havde gennemgået i de nærmest foregående generationer. I begyndelsen af det 18. århundrede havde Danmark nemlig været ramt af, hvad vi i dag kalder en økologisk krise. Mad, boliger og brændsel til en stærkt stigende befolkning og den moderne magt- og skattestats forbrug til byggeri og krigsførelse havde presset naturressourcerne til sammenbruddets rand. Rovdriften på den dyrkede jord og skovenes reduktion satte en økologisk kædereaktion i gang, med sandflugt, oversvømmelser, faldende udbytte og kvægepest som de vigtigste følger. Ved en kolossal indsats af kundskab og arbejde lykkedes det at vende udviklingen, bl.a. ved at importere fossil energi i form af jern og stenkul. Denne indsats skabte det højeffektive eksportlandbrug, som blev grundlaget for det moderne Danmarks rigdom.

Men den menneskelige pris var høj, den ældgamle kollektive landsbykultur afløstes af individualistiske agrare småproducenter. Der opstod et skarpt skel mellem arbejdsgiverne, gårdmændene og de lønnede husmænd og landarbejdere. Staten fremmede denne udvikling gennem et lovkompleks, *de store landboreformer*, fra 1780'erne, bl.a. fordi fæstebønderne, som før var underlagt de adelige godsejeres myndighed, nu i stor udstrækning blev selvejere og kom direkte under de statslige embedsmænd. Godsejerne fik på kort sigt en fordel af at sælge fæstegodset, men svækkedes som statsbærende klasse. Efter den økologiske revolution levede der flere mennesker på landet, og de producerede mere. Men det store flertal, husmændene og landarbejderne, fik ringere levestandard, boligforhold og sundhedstilstand. De er fortrængt i Poul Martin Møllers digt, såvel som i det meste af guldalderens litteratur og kunst.³

Som resultat af de politiske og materielle for-

andringer, som er skitseret i det foregående, gik den gamle kollektive livsform til grunde og afløstes af den moderne borgerlige individualisme. Der er tale om så grundlæggende forandringer i menneskers syn på sig selv og verden, at de foregår langsomt over flere generationer og på forskellige tidspunkter i forskellige befolkningsgrupper. Som altid ved store kulturelle forandringer er det religiøse liv i centrum som indikator for udviklingen.

Men hvad karakteriserer den gamle og den nye mennesketype? Begge er vanskelige at forstå og beskrive. Det nye menneske, fordi det er os selv, som vi er den dag i dag, og vi er vant til at betragte os selv som mennesket og vort kulturhistoriske særpræg som noget selvfølgeligt. Og det førborgerlige menneske er nu så fjernt fra os, at dets forestillingsverden er svær at trænge igennem, f.eks. hvordan det opleves *ikke* at være et individ, adskilt fra alle andre individer. Dog kan sammenligning med såkaldt tilbagestående kulturer i den tredje verden hjælpe lidt her.

Den *borgerlige mentalitet*, hvis udbredelse i det danske samfund her skal skildres, er et kompleks af normer, som konstituerer det moderne vesteuropæiske individ som et selvbevidst menneske, afsondret fra alle andre, gennem sin opdragelse disciplineret til tidsbevidsthed, arbejdsomhed og mådehold, med kontrol over sin krop og sine drifter og distance til sine følelser.⁴

I 1700-tallets Danmark var forandringerne endnu hovedsagelig begrænset til adelen og byernes borgerskab. Her er den pietistiske vækkelsesbevægelse i 1730'erne og -40'erne af central betydning. Det var en radikal protestantisk bevægelse, som med voldsomme krav til det personlige fromhedsliv løsrev individet fra bindingerne til det traditionelle stænder-samfund og placerede det alene over for Gud. Her møder vi for første gang den borgerlige mentalitets karakteristika hos en større gruppe: tidsbevidsthed, krav om flid og orden, mådehold og sparsommelighed. Den stærke betoning af syndsbevidstheden førte også til, at kropsfunktionerne og driftslivet betragtedes

som urene. Pietismens betydning må dog ikke overvurderes. Tilhængerne var relativt få om end indflydelsesrige, og bevægelsen prægede de kommende generationer af præster, tidens dominerende ideologiske formidlere. Den forsvandt tilsyneladende med de bedre økonomiske konjunkturer efter 1750 til fordel for oplysningstidens mere optimistiske rationalisme. Det nye borgerdydsideal begrundedes rent verdsligt. Borgeren skal være flittig og mådeholden for at tjene almenvellet og ikke for at undgå den evige fortabelse, men det, man konkret skal *gøre* for at være dydig, er i hovedsagen det samme som under pietismen. Det må også huskes, at landboreformernes mænd fra 1780'erne var vokset op under pietismen. Oplysningstidens borgerideal forudsattes at være alment, gældende for alle stænder, selv om hver stand stadig havde forskellige rettigheder og pligter efter lovene. I reformtidens mest programatiske tekst, indskriften på den københavnske *Frihedsstøtte* (rejst 1791-97), hilste borgerskabet bønderne velkommen i fællesskabet med ordene, at reformernes formål var, »at den frie Bonde kan vorde kiek og oplyst, flittig og god, hæderlig *Borger*, lykkelig«. (Min kursiv).

Den nye lighed mellem borgere og bønder skabte imidlertid nogle problemer for samfundets magthavere. Det gamle ydre tvangsherredømme måtte erstattes af beherskelse indefra. Kernen i det europæiske oplysningsprogram var almengørelsen af en bestemt opfattelse af mennesker og samfund. Længe før den franske revolution var magthaverne i Danmark klar over, at den nye frihed måtte ledsages af skolegang for alle, og i 1700-tallet oprettedes talrige skoler, både på landet og i byerne. I skolebøgerne blev det pålagt børnene at vise lydighed mod familiens og samfundets autoriteter. Særlig udbredt var uddrag af Jesus Siraks bog, en senjødisk »visdomsbog« fra o. 180 f.Kr. Her udtryktes den borgerlige mentalitet mere direkte end andetsteds i Bibelen. Nogle prøver illustrerer dette:

Skolegangen bygger på den højest tænkelige autoritet:

»Al Visdom kommer fra Herren.«
Denne myndighed overføres på de verdslige magthavere:

»En viis Hersker holder sit Folk i ave...
I Herrens Haand ligger en Mands Velfærd,
og det er Ham, der giver en Embedsmand
hans Værdighed.«

Og på familiefaderen og skolelæreren:

»Den der elsker sin Søn, sparer ikke paa
Riset...Bøj dets Nakke i Ungdommen, og
varm dets Rygstykker, saa længe det er
Spædbarn.«

De børn, som under afskrivningen af disse
sætninger følte stivheden brede sig i kroppen,
kunne søge trøst i denne passage:

»Stik dine Fødder i Visdommens Lænker og
din Hals i dens Jernbøjle; tag den paa din
Ryg og bær den uden at ærgre dig over
dens Baand... til sidst skal du finde den
Hvile, den skænker, og den skal forvandle
sig til Fryd og Gammen for dig. Da skal
Lænkerne blive dig en sikker Tilflugt, og
dens Jernbøjler en herlig Dragt.«

Når drengene begyndte at fatte interesse for
det modsatte køn, havde Sirak denne advarsel
til dem:

»Med Kvinden tog Synden sin Begyndelse,
og for hendes Skyld maa vi alle dø.«

En skolebog for bønderbørn fra 1766 opstiller
293 leveregler på grundlag af Siraks visdoms-
ord.⁵ Da mindreværdet i 1834 var ved at tynge
Christen Købke i knæ, fandt han trøst i en
sentens fra Sirak:»...«da jeg nær var gaaet fra
Sands og Samling ved Følelsen af min Svag-
hed og Uformuenhed, men saa før jeg rigtigt
er begyndt, tænkte jeg paa Visdommens Ord:
Herren er stærk i den Svage«.⁶

Magthavernes interesse i almuens discipli-
nering er således klar nok. De var så overbevi-
ste om det gode og rigtige i deres forehaven-
de, at de formulerede det direkte. En progres-
siv reformven, historikeren P. F. Suhm, pegede
således allerede 1764 på religionens politiske
nødvendighed:

»Philosopher kan maaskee øve borgerlige
Dyder uden Religionen. Almuen derimod
behøver stærke Opvækkelser, Himmel og
Helvede ere den i Stedet for Eftertanke,

den maa have rene Befalinger, rene For-
bud; tag Religionen fra den, saa tager du og
Lydighed imod Øvrigheden, Fredelighed
mod dens Medborgere, kortelig alle udvor-
tes Dyder.«⁷

Men trods alt gik individualismen næppe i
dybden og blev *second nature* hos ret mange i
1700-tallet. Adelen, byernes handels- og hånd-
værkerborgerskab og bondestanden var end-
nu knyttet til stændersamfundets kultur, eller
rettere kulturer, for der var endnu ikke tale
om nogen enhedskultur i dybere forstand,
selv om de borgerlige normer dominerede
den offentlige diskurs. Hverdagens arbejds- og
familieliv var endnu uberørt. Længst fremme
var nok akademikerne, som var uden direkte
materiel forankring i stændersamfundet, og
hvis identitet var knyttet til den stærkt ekspan-
derende statsmagt. Anderledes derimod med
den generation, som voksede op i de sidste
årtier af 1700-tallet, heriblandt kunstnerne
Thorvaldsen og Eckersberg. De var fra barns-
ben vant til at tage de nye normer alvorligt, og
det viste sig i deres adfærd som voksne.

I første halvdel af 1800-tallet manifesterer
mentalitetsforandringerne sig i to lige vigtige
bevægelser, der er uafhængige af hinanden,
men alligevel mærkeligt parallelle, fordi de
udspringer af den samme samfundssituation:
Den romantiske guldalder i borgerskabet og
den gudelige vækkelsesbevægelse på landet.

Hos romantikerne viser udviklingen sig ide-
historisk i en radikal nytolkning af individbe-
grebet. I oplysningstiden brugtes dette ord om
den mindste enhed, som kunne bruges som
basis for generaliseringer, klassifikationer etc.,
navnlig i biologien, men også, omend sjældne-
re, om mennesker i deres forhold til samfun-
det. Tankens retning og mål er helheden, fæl-
lesskabet. Dette vender romantikken på hove-
det. Det individuelle bliver nu det unikke ved
hvert eksemplar, person eller kultur, og dette
kan kun erkendes historisk, som udviklingspro-
ces. Vil man forstå et løg, må man studere dets
spiring, bladsætning og blomstring. Vil man
forstå et menneske, må man kende dets dan-

nelseshistorie fra barndom til alderdom. Vil
man forstå et samfund, må man kende dets
historie. Denne udviklingstankegang, der
kaldtes *individuation*, findes hos tidens leden-
de filosoffer (f.eks. Henrik Steffens, H. C. Ør-
sted og F. C. Sibbern). Den var, som så mange
andre af romantikkens grundideer, formule-
ret af J. G. Herder og kom til Danmark lige før
1800 med Fichtes filosofi. Sprogligt viste for-
andringen sig ved, at begrebet individ fra nu
af mest bruges i bestemt form, individet. Det
unikke, det, der konstituerede individet, var
sjælen, i overensstemmelse med den platonis-
ke (og kristne) lære om dualismen mellem
krop og sjæl, materie og ånd.

Denne dualisme har et vigtigt socialpolitisk
aspekt med dobbelt effekt, set fra samfundets
eller den enkeltes synspunkt: Når det væsent-
ligste hos et menneske er sjælen, kan samfun-
det negligere kroppen. Om man er rig eller
fattig betyder mindre end sjælens kvaliteter.
Romantikkens litteratur vimler med »hæder-
lige« fattige, som ved deres orden, beskeden-
hed og renlighed hæver sig over deres classes
»smuds« og »råhed«, men også med underlø-
dige velhavere, som betegnes som »materialis-
tiske«, »sanselige«, »udsvævende«, »ufølsom-
me«, »plumpe«, »uordentlige« eller »lapsede«.

På den anden side er der ingen tvivl om, at
ideen om sjælens uafhængighed af materien
havde en positiv betydning for den enkelte,
som havde tilegnet sig den. Den rige handels-
mand, som blev ruineret »ved tidernes
ugunst«, bevarede faktisk sin værdighed i sine
egne og medborgernes øjne. Den fattige stu-
dent var overbevist om sin åndelige overlegen-
hed over for den rige håndværksmester, hvis
datter han dog godt kunne nedlade sig til at
ægte (jvfr. Hostrups »Gjenboerne«, 1844).
Den almuefødte kunstner blev modtaget med
åbne arme i adelige huse i kraft af sit geni, så
længe han ikke ønskede at ægte datteren.
Omvendt kunne den byrdefulde rigdom opve-
jes af en ægte lighedsfølelse over for de lavere
klasser. Den rige Søren Kierkegaard fornægte-
de magt og penge og henvendte sig til »hiin
Enkelte«.

Den danske guldalders dualisme er blevet

kaldt *optimistisk* (Erik M. Christensen⁸), fordi
den kunne overvindes ved hjælp af *dannelsen*.
Platon havde anvist tre veje til samme mål, det
sande (videnskaben), det gode (religionen)
og det skønne (kunsten). Her kunne alle i
princippet være med. Kunne de ikke blive
videnskabsmænd eller kunstnere, så kunne de
ved vejledning fra disse og ved religionens
hjælp blive dannede, dvs. opnå indsigt i den
dybere mening med deres eget liv. Denne
romantiske retning fik stor praktisk betydning,
dels ved at dannelsen blev organiseret i det
borgerlige uddannelsessystem, og dels ved at
dens tilhængere arbejdede politisk for fjernel-
sen af de standsprivilegier, som hindrede bor-
gernes dannelse. Men da disse privilegier hav-
de historisk legitimitet, skulle samfundet ikke
forandres ved revolution eller parlamentariske
flertalsbeslutninger, men ved at de borgerlige
idealers rigtighed blev gjort indlysende for
alle stænder gennem en fri presse og littera-
tur. På den måde fungerede dannelsesanken
som legitimering for de dannedes magtoverta-
gelse. Jo mere dannet man var, jo mere indsigt
havde man i de højere sfærer, hvor der herske-
de harmoni i modsætning til det jordiske
kaos. At blive hængende i uren kødelighed og
materiel interesse blev kaldt lidenskab, og det
var et skældsord. Dannelsens første kendetegn
var derfor en indre harmoni, som afspejledes i
en ydre ro og beherskelse. Sproget gemmer
stadig denne forestilling i udtrykket *dannet op-
træden*.⁹

Det dualistiske individ fremstår da som den
danske guldalders centrale metafor. Da Con-
stantin Hansen i 1840'erne skulle udsmykke
det genopbyggede universitet i København,
valgte han som centralbillede den græske
myte om menneskets tilblivelse: den oprørske
intellektuelle i titanen Prometheus' skikkelse,
hvis skrøbelige lerfigur beåndes af den Zeus-
fødte Athene. Universitetets formål fremstille-
des i en billedfrise, som kunstneren kaldte
»Kulturens sejr over Raaheden«.

Men en tidsalders idealer er træk, som *ikke* er
realiserede. I virkeligheden havde det kapitalis-
tiske samfund brug for det modsatte af indivi-

dualitet, nemlig den ensartede vare, arbejdskraften, som kan flyttes fra land til by, fra bondestand til borger- eller arbejderklasse, fra fag til fag. Det kapitalistiske menneske er da på en måde langt mindre individ end stændersamfundets indbyggere, med deres forankring i standen, slægten, byen, faget. Det nye samfund havde brug for mennesker, der oplevede sig som individer, men ikke var det. Den øgede vægt på individualismen kan derfor ses som et tegn på individets forsvinden, ligesom fredning af gamle huse er et tegn på frygten for deres nedrivning. Den romantiske filosofis tematisering af individet bekræfter dette. Selvet forsvars bedre, når det gøres bevidst. Der er derfor noget besværgende og defensivt ved brugen af individ-begrebet. Fra den danske guldalder udgik en innovation og kreativitet, som aldrig er overgået. Ingen anden periode i Danmarks historie kan levere så mange verdensnavne inden for kunst, videnskab og filosofi, hvilket er det samme som at sige, at det danske samfund var fuldt på højde med den europæiske udvikling. Men drivkraften bag hele denne aktivitet er angst, angsten for selv at forsvinde.

Men hvordan kan guldalderkunstens skønhed og harmoni skyldes angst? Mit svar er, at virkeligheden er fortrængt, ikke glemt eller blot uomtalt, men netop fortrængt. Det viser sig overalt, hvor man kradser lidt i den harmoniske overflade. Et eksempel er de anonyme breve, som findes i mange kendte personers arkiver. I denne den mest brevskrivende af alle perioder lever de skrivende normalt op til de strengeste høflighedsnormer, men her møder vi guldalderen på vrangen. Had, misundelse og seksuelt farvede aggressioner strømmer ud over siderne, selvaflørende i et omfang som vor postfreudianske tid næppe kan forestille sig. Hævder man, at dette var undtagelser, skrevet af galninge, kan man studere tidens offentlige polemikker og se, hvor kort afstanden er mellem den slebne høflighed og den grove uforkammethed. Visse dagbøger, f.eks. H. C. Andersens, rummer også en afslørende åbenhjertighed.

En række af guldalderens karakteristika kan

fortolkes med angsten som nøgle. De udspringer alle af den utryghed, de nye individer følte ved opløsningen af stændersamfundets forskellige fællesskaber: Husstanden som arbejdsfællesskab afløses af den moderne kernefamilie, bundet sammen af følelsernes bånd. – Fødestedet af *hjemmet*, som kan flyttes fra sted til sted. – De sprængte stænder genforenes i *folket*. – I stedet for fædrelandet og staten, temmelig abstrakte og upersonlige forestillinger, skabes *nationen* som folkets fælles identitet. – *Naturen* bringes under bevidsthedens herredømme i dyrkelsen af udvalgte idyller, som kan nydes uden rædsel for de navnløse naturkræfter. – Den indre natur, kroppen og drifterne, tæmmes med orden, mådehold og renlighed. – Også den stærkeste naturdrift, seksualiteten, kommer til bevidsthed, men tabuiseres straks som kropslig nydelse og sublimeres i dyrkelse af *moderskab* og *kærlighed*. Ja denne sidste, som i hverdagssproget bevarer ordet romantik, er vel individualitetens højeste forsikring, to menneskers overbevisning om at være enestående og uerstættelige for hinanden.¹⁰ – Endog religionen, som i oplysningstiden var blevet temmelig sekulariseret, afløses nu af *kunsten* som formidler af tilværelsens inderste sandheder. Kristendommen var i dens gamle form for lidenskabelig og kødelig og kunne fremkalde angst. Kunsten gav indsigt i den harmoniske virkelighed bag hverdagens kaos, og udløste et *begærfrit* behag, som ophævede dualismen. Kunstneren blev den ny tids præst, og kunstens pave, anerkendt i alle Europas lande, hed Bertel Thorvaldsen, og han blev gravsat i sit eget museum, guldalderkunstens katedral. – Endelig kan selve romantikkens filosofi tolkes mentalitetshistorisk i dette perspektiv. Den betegner i forhold til rationalismen en enorm bevidsthedsudvidelse. Ved at samtænke fornuft og følelser, søges disse sidste bragt under bevidsthedens kontrol. Om det så er selve angsten, så kommer den til bevidsthed i Søren Kierkegaards begreb og almenføres som en grundfølelse hos mennesket, der hindrer os i at være helt glade nogeninde, fordi vi forfærdes over at være hjælpeløst udsatte for ydre og indre naturkræfter.

Kierkegaard er også, som den moderne psykoanalyse, klar over at angsten er dobbelt, rummer både afstandtagen og fascination samtidig, og han forsøger at overvinde den ved at gøre den til bevidsthed om menneskets højere natur og dets evne til at vælge evighedens standpunkt. Dette at kunne bestemme et fænomen ved to modstridende egenskaber og bruge tanken til at ophæve denne modsigelse for at kunne beherske fænomenet, kaldes dialektik (Hegel) og viser, hvor langt man var kommet fra rationalismens lineære kausal-tænkning.¹¹

Angst er nært beslægtet med *skam*. Guldalderlitteraturen er fuld af skam. Hvis angst er et signal fra den fortrængte dyriskhed, så er skam den følelse af ubehag, som udløses ved bevidsthedens konfrontation med det fortrængte. Den der skammer sig, er ikke bare den, som gør eller siger noget uanstændigt, men også den, der overværer det og derved tvinges til at erkende sin delagtighed i dyriskheden. Når skamfølelsen er stærkest, kvæler den bevidstheden, og en besvimelse indtræder. Oftest hos kvinder, fordi de opfattes som særlig dyriske, både af sig selv og mændene. Men i romantikken kunne mænd også besvime, både i bøgerne og i virkeligheden. Fænomenet latterliggøres ofte, men er vigtigt til forståelse af de mentale funktioner. Forholdet mellem krop og bevidsthed bliver så spændt, at kroppens reflekser mobiliseres mod bevidstheden om kroppen.

Et eksempel: Johanne Luise Heiberg, 1800-tallets største danske skuespillerinde, nævner i sit populære memoireværk talrige gange sin skamfølelse. Hun skammer sig over enhver direkte hentydning til erotikken, skønt hun skyldte den sin succes og sociale opstigning – eller netop derfor. Hun skammer sig over at være skuespiller, ja, skriver en afhandling om skuespilkunstens immoralitet, og ønsker sig betragtet som hustru og husmoder. Hun skammer sig over sine fattige forældre, som hun skønmaler til ukendelighed, samt over sin jødiske herkomst, som hun kompenserer for ved en voldsom antisemitisme. At skammen er

ægte og ikke blot en af hendes mange roller, ses bl.a. af den helt surrealistiske skildring af, hvordan hun som barn vasker regnormene af medlidenshed med deres smudsighed.¹²

Men også skammen har sin dialektik: Den, der skammer sig, er bevidst om skammen, og den, der fortæller om den, legitimerer sit indblik i det forbudte rige. Fru Heiberg fortæller med overraskende åbenhjertighed om sin sadistiske nydelse ved at øve vold mod et barn, hun er alene med i skoven. Skammen muliggør afsløringen: se, jeg nyder at gøre ondt, men jeg skammer mig over det, og så er jeg god alligevel.

En skitse over guldalderborgerskabets mentalitet må også omtale forholdet til selve kapitalismens dæmoniske symbol: pengene. Hvor det praktiske 1700-tal gladeligt gjorde sin velstand op i penge, skabte guldalderen den stadig udbredte norm, at penge ikke er noget, man taler om. Forbudet kan tolkes både på et rationelt og et irrationelt plan. Guldalderen var jo en krisetid, og det toneangivende borgerskab, som overvejende var embedsmænd, havde faktisk meget færre penge end de håndværksmestre og godsejere, som de anså for dybt åndeligt underlegne. Den logiske konsekvens var da at fornægte pengene som værdimålestok. Da der i 1834 som noget helt nyt skulle vælges medlemmer til de rådgivende stænderforsamlinger, fnøs de københavnske intellektuelle over, at næsten alle byens mange brændevinsbrændere fik valgt, men kun én professor.

Men modviljen mod penge gik dybere. Parallelt med seksualiteten gælder det, at samtidig med at pengenes magt i moderne forstand bliver bevidst, fortrænges og tabuiseres de. Penge bliver urene og forbindes med fækalier og død.¹³ I guldalderlitteraturen omtales økonomiske forhold kun antydningssvis, og det er ofte gådefuldt, hvad både faktiske og fiktive personer egentlig lever af. En person, der taler om sine penge, er næsten med sikkerhed usympatisk, en *philister* eller det, der er værre.

Fru Heiberg, der som underklassebarn naturligvis udmærket kendte pengenes betyd-

ning, hævdede, at hun ikke interesserede sig for sine gageforhold på Det kgl. Teater, men lod ledelsen til enhver tid give hende, hvad man fandt for godt. Erindringerne udgivere har dog i teatrets arkiv fundet adskillige ansøgninger om lønforhøjelse fra hende.¹⁴

Et direkte neurotisk forhold til sin rigdom havde J. C. Jacobsen, Carlsbergs grundlægger. For at renvaske pengene overlod han sin formue og sin virksomhed til Videnskabernes Selskab. At han virkelig skammede sig over sine penges oprindelse, ses bl.a. af, at han som betingelse for at skænke en samling marmorbuster til Det kgl. Teaters foyer, forlangte, at der ikke måtte drikkes øl i dette lokale.¹⁵

Hvad der her er skildret, er de normer, som slog rod i borgerskabet i tiden 1800-1850. Denne gruppe omfattede kun 20 % af befolkningen, og de toneangivende embedsmænd og kunstnere udgjorde kun nogle få procent. Men det normsæt, de skabte, krævede almengyldighed, skulle være målestok for hele befolkningen. Dette ses bl.a. af, at selve begrebet *borger* trænges tilbage i de normative tekster til fordel for *folk* eller slet og ret *menneske*. For at gennemføre den mentalitetsimperialisme, der ligger heri, måtte der skabes nogle idealprojektioner af de øvrige befolkningsgrupper. I al romantisk tænkning og kunst ligger der lige fra Rousseaus dage en vis kulturpessimisme, en opfattelse af, at den moderne bykultur havde fordærvet og splittet menneskets oprindeligt uskyldige natur. Selv om dette er mindre fremtrædende i dansk end i tysk romantik, er der også her en kraftig idealisering af grupper, som ansås for bærere af ægte og oprindelige kvaliteter. Det drejer sig navnlig om børn, kvinder og bønder. De inddrages i et storstilet fredningsprogram, som angiveligt går ud på at bevare deres oprindelighed som folkets kerne og kilden til nationens sundhed. Set retrospektivt er det klart et kultiveringsprogram, der sigter mod at inddrage dem i det borgerlige mentale univers. Effektiviteten består i, at 1700-tallets moraliserende *sådan bør du være* erstattes af et *sådan ER du og har altid været det*. Men indholdet af denne op-

rindelige natur hos børn, kvinder og bønder påtog guldalderens ideologer sig at formulere, uden nogen indoktrineringshensigt, overbevisning om idealbilledernes sandhed. Dannelsesprogrammet for børn og kvinder er antydnet ovenfor. Her skal tales om bønderne. Idylbilledet af disse guldalderens *ædle vilde* lå meget langt fra Holberg-tidens dovne og fordrukne bønder. Allerede Oehlenschläger lader i »Guldhornene« (1803) de nordiske guder udvælge en bonde til at finde den ene nationalskat:

»Naturens Søn, / ukiendt i Løn, / men som sine
Fædre / kraftig og stor, / dyrkende sin Jord, / ham vil
vi hædre, / han skal atter finde!«

Og N. L. Høyen, kunsthvets centrale magt, sendte malerne ud i landet for at skildre det ægte danske bondeland.

Det mærkværdige er nu, at de virkelige bønder genkendte sig selv i dette billede og accepterede det. Det skyldes, at de var forberedt til det gennem 1800-tallets anden store bevægelse, de Gudelige Vækkelser.

Religiøst lignede denne bevægelse tidligere pietistiske og puritanske bevægelser, også i udlandet. Den lagde vægt på individets frelse gennem personlig vækkelse, tilbagevenden til ortodoks lutheranisme, afstandtagen fra oplyste og tolerante præster, forsagelse af spil, dans og druk og fremhævelse af værdien ved flid og hårdt arbejde. Lidelse var livets mening, og enhver form for lyst var djævelens værk. Vækkelsen satte skel i landbosamfundet, fordi de vantes livsform var uforenelig med den traditionelle bondekultur, og de derfor undgik samkvem med *denne verdens folk*. Det særlige ved denne bevægelse var, at den opstod nedefra og næsten samtidig i forskellige egne. I begyndelsen kom tilhængere og ledere navnlig fra underklassen på landet: tyende, daglejere, husmænd og håndværkere. De fleste var unge, og mange var kvinder. Senere, da bevægelsen voksede, fik den stigende tilslutning fra de velstående gårdmænd. Den dybere årsag til vækkelsesbevægelsens opståen er omstridt. Den kan ikke blot forklares med modstanden mod rationalismens præster, da den

også opstod i sogne med pietistiske præster. En forbindelse med de ovenfor omtalte strukturförändringar i landbosamfundet er sandsynlig, da bevægelsens tilhængere hovedsagelig udgjordes af de bortsprængte samfundsgrupper (H.P. Clausen).¹⁶

Vækkelsesbevægelsen fik nogle vigtige verdslige virkninger. For det første betød den, at den individualistiske mentalitet, som findes i protestantismen, nu for alvor slog rod i landbefolkningen. Hidtil havde gudsyrkelsen været knyttet til livets og årets gang og derfor sammenvævet med landsbyens sociale liv. Nu skiltes den fra statskirken, den vakte måtte bære det fulde ansvar over for Gud og næsten. Denne nye ensomhed modsvarede af en ny selvbevidsthed og samfølelse med de vantes samfund, som efterhånden udviklede sig til en social og politisk bevidsthed. Derfor blev bonde-liberalismen, som voksede frem fra 1830'erne, mere klassebevidst end byliberalismen. Den politiske bondebevægelses ledere rekrutteredes næsten alle fra vækkelserne.

Et andet og specielt dansk træk var samarbejdet mellem vækkelserne og den bevægelse i byerne, der udgik fra teologiske studenter og unge præster omkring Grundtvig og hans medarbejder J. C. Lindberg, grundtvigianismens organisator. Fra 1830'erne fik Grundtvigs tilhængere præstekald rundt om i landet, og mange af dem grundlagde seminarier. Dette er formentlig grunden til, at hovedparten af de gudelige forsamlinger forblev inden for statskirken – Grundtvig var altid stærkt imod sektarisme – og efter 1849-grundloven blev den nye Folkekirke så åben og tolerant, at den kunne rumme de fleste af vækkelsesbevægelsens fraktioner. Grundtvig blev aldrig leder af lægmandsbevægelsen, men de vakte fandt i hans skrifter og salmer udtryk for deres religiøse behov. Dette bekræfter, at vækkelserne ikke blot var en reaktionær bevægelse, men også udtryk for en ny mentalitet. Oprindeligt var Grundtvig modstander af den politiske liberalisme, som han identificerede med gudløs rationalisme og bylivets fordærv. Men han var ikke en passiv romantiker, som begræd den tidlige middelalders svundne bondede-

mokrati. Bønderne udgjorde for ham den danske nations kerne, og efter århundreders undersøgelse ønskede han at indgyde dem en ny selvtillid. Kristenlivet omfattede også et aktivt verdsligt liv. »Menneske først, og Kristen saa« og »Dag og Daad er Kæmperim«, lød parolerne, som blev ført ud i livet af den grundtvig-koldske *folkehøjskole* 1850-1900.

Vækkelsesbevægelsens politiske og sociale konsekvenser skal ikke forfølges videre her. Det afgørende er, at den moderne individualisering foregik samtidig og uafhængigt af hinanden i byen og på landet. Da den store indvandring fra land til by begyndte efter 1850, var mange af landboerne så at sige urbaniserede hjemmefra og derigennem forberedte på de krav, deres nye livssituation stillede. Dette gælder navnlig på følgende punkter:

1. Den disciplinerende syndsbevidsthed, som altid fulgte med vækkelserne, gav en tålsomhed over for fattigdom og utryghed, som de vakte fik brug for under de nye forhold. Nøden, både fysisk og psykisk, var meningsfuld som Herrens straf for deres synder og blev derved lettere at bære.

2. På den anden side gav den nye individualistiske selvbevidsthed dem uafhængighed og styrke i det nye konkurrencesamfund og en følelse af selvverd over for autoriteterne.

3. Arbejdsomhed, tidsbevidsthed, sparsomhed og afkald på nydelser gav faktisk de bedste overlevelsesmuligheder under de nye forhold. Dette gælder også seksuel afholdenhed, i betragtning af den høje ægteskabsalder (31 år for mænd, 29 for kvinder).¹⁷

4. Vækkelsesbevægelsen var i sig selv et uddannelsessystem, fordi den enkelte selv skulle kunne læse bibelen og andagtslitteraturen. Motivationen var den højeste tænkelige, evig frelse. Mens det tog et par generationer, før almueskoleloven af 1814 var ført ud i livet, så flertallet fik regelmæssig skolegang, tyder meget på, at vakte forældre, der ikke havde råd til at undvære børnenes arbejdskraft, alligevel fandt udveje til at lære dem at læse og skrive. Der er bevaret forbavsende meget skriftligt kildemateriale fra vakte, som ikke i deres arbejde havde brug for boglige kundskaber.¹⁸

5. Endelig betyder den beslægtede mentalitet på landet og i byerne, at modsætningsforholdet mellem klasserne svækkedes. En klassebevidst bonde- og arbejderkultur, som oplevede sig som fremmed over for borgerskabet, udvikledes ikke. Enkelte af de bondepolitikere, som udgik fra vækkelserne, forsøgte faktisk at organisere bondestanden på et praktisk-rationalistisk grundlag, men uden megen succes. De kunne ikke konkurrere med den grundtvig-koldske bevægelses nationalromantiske og klasseforsonende appel.

Et menneske, der kommer sig efter en krise, oplever i begyndelsen sig selv og verden som ny. De ting, som ellers betragtes som selvfølgelige, at bevæge sig, trække vejret, mærke luften, lyset og lydene, udløser en dyb lykkefølelse, et »begærfrit behag«. Senere bliver dette rutine igen, og hverdagens enkle glæder giver

ikke tilstrækkelig pirring til vor nydelse, endsi-ge vor lykke.

Denne klarøjede genopdagelse af sig selv og verden præger den danske guldalder. Den er vemodig, fordi noget definitivt er forbi, men meget venter forude, og den møder det kommende med rolig bevidsthed om sine idealers styrke. Senere, efter 1840, konfronteres idealerne med kompromisernes og opportunistens virkelighed. Det fører ikke til idealernes fald, tværtimod fremstår de i stadigt mere strålende ord og farver for at fortrænge bevidstheden om, at de kun er idealer.¹⁹

I en af Karen Blixens »Sidste Fortællinger« lader hun digteren Johannes Ewald, søn af en pietistisk præst, tale om de tre former for fuldkommen lykke: »at føle et Overmaal af Kraft i sig«, »Overbevisningen om at udføre Guds Vilje«, og »Smertes Ophør«. Den danske guldalder rummer dem alle.

Noter

1. Artiklen er en bearbejdet udgave for danske læsere af bidrag til katalog over udstillingen *The Golden Age of Danish Painting* 1993-94 på Los Angeles County Museum of Art, L. A. og Metropolitan Museum of Art, New York.
2. Hans Vammen: Grundlaget for det moderne Danmark? Hovedlinjer i dansk politisk idehistorie 1750-1850, *Historisk Tidsskrift*, 1984. Hans Vammen: Casino 1848, *Historisk Tidsskrift*, 1988.
3. Thorkild Kjærgaard: *Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*, Kbh. 1991. Jvf. debatten herom i *Historisk Tidsskrift* og *Fortid og Nutid* 1992.
4. Mentalitetshistoriens teoretiske grundlag er omtalt i Hans Vammen: Bourgeois Mentality in Denmark 1730-1900, Bo Stråth (ed.): *Language and the Construction of Class Identities. The Struggle for Discursive Power in Social Organisation: Scandinavia and Germany after 1800*, Göteborg 1990. De vigtigste referencer er: Norbert Elias: *Über den Prozess der Zivilisation*, I-II, 1939, eng. udg. 1978-82. Orvar Löfgren og Jonas Frykman: *Den kultiverade människan*, Lund 1979. Lorenz Lytkens: *Den disciplinerade människan*, Lund 1985.
5. Ingrid Markussen: *Visdommens lænker. Studier i enevældens skolereformer fra Reventlow til skolelov*, Kbh. 1988.
6. Citeret fra H. E. Nørregaard-Nielsen: *Undervejs med Christen Købke*, Kbh. 1991, s. 99.
7. P. F. Suhm: *Samlede Skrifter*, IV, s. 90 f, her citeret efter Ingrid Markussen: *op.cit.* (note 5), s. 319-20.
8. Erik M. Christensen: Guldalderen som idehistorisk periode: H. C. Ørsteds optimistiske dualisme, *Guldalderstudier, tilegnede Gustav Albeck*, Århus 1966.
9. Hans Vammen: Kritisk romantik – om opfattelsen af den danske guldalder. I anledning af en disputats om N. L. Høyen, *Historisk Tidsskrift*, 1987.
10. Jvf. hvordan kvindekroppen omtolkes af moden. Empirekjolen gør kvinden til en klassisk søjle. Taljen flyttes opad, og moderskabet fremhæves af brysternes kraftige kapitæler, mens dets udspring i underkroppen udviskes.
Angsten som guldaldermotiv er inspireret af Bodil og Tue Gad: *Vinduet, et biedermeiermotiv*, Kbh. 1976.
11. Jens Himmelstrup: *Terminologisk ordbog til Søren Kierkegaards værker*, Kbh. 1964, spec. angst og ironi. Søren Kierkegaard: *Om Begrebet Angest*, Kbh. 1844.
12. Billedet bruges af P. O. Enquist i titlen på hans skuespil om fru Heiberg og H. C. Andersen: *Fra regnørmenes liv*.
13. Sammenhængen mellem penge og snavs er behandlet i Norman O. Brown: *Life against Death*, 1958, da. overs. 1970. Bogen er en psykoanalytisk forklaring på Webers og Tawnays teser om sammenhængen mellem protestantisme og kapitalisme.
14. Johanne Luise Heiberg: *Et Liv gjenoplevet i Erindringen*, 4. rev. udg. ved Aage Friis, Kbh. 1944, IV, s. 104, jvf. s. 324. Fru Heibergs værk er specielt værdifuldt, når det gælder om at indkredse tidens herskende forestillinger og normer, fordi hun for at være korrekt til det yderste lod manuskriptet gennemgå af en prominent gejstlig, biskop H. Martensen, en prominent historiker, geheimearkivar A. D. Jørgensen og en erfaren politiker, venen A. F. Krieger. Disses kommentarer og rettelserforslag kan følges i Aage Friis' ovennævnte udgave, som er den eneste af de foreliggende udgaver, der muliggør en sådan rekonstruktion af tekstens tilblivelse.
15. Kristof Glamann: *Bryggeren. J. C. Jacobsen på Carlsberg*, Kbh. 1990, s. 204-06 og passim.
16. Pontoppidan Thyssen m.fl.: *Vækkelse og frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*, I-VII, Kbh. 1960-77. H. P. Clausen, Den sociale problemstilling ved udforskningen af de gudelige vækkelser, *Kirkehistoriske Samlinger*, VII. rk., 6, 1965-68.
17. Hans Chr. Johansen: *Dansk Socialhistorie*, IV, Kbh. 1979, s. 6-7.
18. Se f.eks. Martin Zerlang m.fl.: *En selvskreven historie – om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark*, Kbh. 1982.
19. Forskellen mellem guldalderens og 1840ernes idealer er først påvist i Valdemar Vedel: *Guldalderen i dansk Digtning*, 1890. Vedel taler om guldalderens hverdagskunst over for den nye søndagskunst.